

PROFIAT DURAN: AL TEHÍ KA—AVOTEKHA

per Eduard Feliu

“In unserer modernen und aufgeklärten Zeit haben diese Streitschriften ihre ursprüngliche Bedeutung verloren, und ihr Werth kann für uns nur ein historischer sein” (Jonathan Friedländer-Jakob Kohn, *Profiat Duran: Ma’ase Efod* (Viena 1865), p. 8 de la introducció)

INTRODUCCIÓ

VIDA

Els redactors del volum XXXI de l'*Histoire Littéraire de la France* (París 1893), Ernest Renan i Adolphe Neubauer, en parlar de Profiat Duran i afirmar que era “originaire de la Catalogne, probablement de Perpignan” hi veien més clar, sortosament, que no pas els redactors de l'article “Duran, Profiat” de l'*Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem), que diuen: “Duran was probably born in Perpignan and later moved to Catalonia...”¹ Tothom coincideix, tanmateix, a fer-lo originari del nord de Catalunya i els documents trobats en els darrers decennis² semblen abonar la idea, sota totes reserves, que era de Perpinyà³. En alguns manuscrits de la seva obra polèmica *Kelimat ha-goyin* consta explícitament que nasqué en aquesta ciutat catalana. D'altra banda, sembla que

visqué entre 1340-45 i 1414 com a dates límit. Una vida, doncs, sincrònica, mica més mica menys, amb la de Francesc Eiximenis i Bernat Metge. De nom hebreu es deia Isaac ben Moisès ha-Leví⁴; i després dels avalots de 1391, que foren l'esdeveniment central de la seva generació, signà les obres amb l'acrònim EFOD, que deriva de les inicials hebrees del nom *En Profiat Duran*⁵. Ell mateix en parla a l'obra de caire astronòmic *Héshev ha-Efod*: "Com que aquesta obreta tracta de còmputos (*heshbonot*), i jo d'ençà del dia en què el Senyor abocà la seva ira com aigua damunt els exiliats de Jerusalem que viuen a Sefarad, em vaig canviar el nom pel d'EFOD, per això, doncs, l'he intitulada *Héshev ha-Efod*". De l'acrònim EFOD es formà el nom *Efodi* o *Ephodaeus* amb què hom el conegué en difondre's la gramàtica anomenada *Ma'asé Efod*, sobretot en medis cristians.

De fet, sabem ben poques coses certes sobre Profiat Duran, i les que ens han pervingut ens deixen més en dubte que no pas convençuts de res. Renan-Neubauer indiquen que anà a estudiar el Talmud a Alemanya, però que en tornà decebut i que emprengué aviat estudis de filosofia (Judà ha-Leví i Maimònides, entre d'altres), d'astronomia i de medicina. Sembla —diuen aquests mateixos autors— que no era partidari de l'astrologia; cosa que fa encara més difícil d'acceptar —afegeixo jo— que durant una dotzena d'anys, a partir de 1391-92, fos astròleg de Joan I, fet que recolza sobre el frèvol argument d'un document de l'1 de maig de 1392, en què apareix un Honorat de Bonafè fent d'astròleg d'aquest rei⁶. Penseu que el primer esment de l'Honorat de Bonafè, metge de Perpinyà, és del 8 de gener de 1393 (suposant que aquest darrer i Profiat Duran siguin la mateixa persona, cosa que tornaré a posar en dubte).⁷

Arran dels avalots de 1391, diuen que va ser forçat a convertir-se al cristianisme. Baer es refusa a creure que es convertís⁸. Tanmateix, Emery indica que en un document de Perpinyà hom esmenta un *Magister Honorat Bonefidey physicus olim vocatus Perfeyt Duran judeus* (14 de gener de 1393). És versemblant, segons es pot deduir dels dits documents, que aquest mestre Honorat fugís del Rosselló cap a algun punt d'Occitània l'estiu de 1391 i tornés a Perpinyà a la primavera de 1392, però res no ens obliga a creure que aquest Perfeyt Duran sigui el Profiat Duran anomenat Efod. La majoria dels investigadors es decanten actualment a prendre una posició conciliatòria de les diverses dades aparentment contradictòries de què disposem, és a dir, a creure que es batejà, però que tornà de seguida al clos del judaisme. El que és paradoxal és que, com afirma tothom, després del 1391 continués fent de mestre dins el cercle familiar de Hasday Cresques i escrivís les seves obres tan asprament anticristianes. Baer insinua que assistí a la Disputa de Tortosa (1413-14), però no hi ha cap testimoniatge escrit que ho corrobori, segons que

assenyala Talmage⁹; en tant que batejat poc hi hagués pogut aparèixer públicament com a dirigent o defensor del judaisme. Però és cert que Salomó Bonafed l'esperonà a presentar-s'hi en un poema escrit durant la disputa. D'altra banda, hi ha documents que certifiquen que mestre Honorat de Bonafè, de Perpinyà, signà, ensems amb mestre Jeroni d'Alcanyís (un altre convers: Yehoshu'a ha-Lorquí) l'informe que declarà Gener Rabassa boig (6 de maig de 1412)¹⁰, la qual cosa permeté de substituir-lo en les seves funcions de compromissari per València al Compromís de Casp (era favorable a Jaume d'Urgell). Sigui com sigui, la vida i els fets de Profiat Duran són difícils de confegir. Els enigmes i les paradoxes hi abunden; caldria escorcollar més a fons els arxius per trobar la llum que ens faci clars els nombrosos punts foscos d'una vida probablement doble a causa de les circumstàncies per què hagué de travessar. És clar, tanmateix, que tot canvia si acceptem agosaradament que estem parlant de dues persones diferents i sostenim, doncs, l'opinió dels qui no han cregut mai que Profiat Durant, EFOD, es convertís (com sembla suggerir ell mateix al capdavant de la lletra *Al tehi ka-avotekha*)¹¹, és a dir, que el metge cristià Honorat de Bonafè, convers a Perpinyà, cridat a Casp el 1412 i el savi jueu Profiat Duran, EFOD, invitat a anar a Tortosa el 1414 per defensar-hi el judaisme, no deuen ser la mateixa persona. Hi ha, certament, coincidències de noms en algun document, però també inversemblances molt grans en la biografia de Profiat Duran. Hom pot imaginar també que es convertís (hi ha subtils al·lusions en aquest sentit a les pròpies obres i a les de Salomó Bonafed) i dugués una vida mig amagada, sense que calgui identificar-lo amb l'Honorat de Bonafè, *olim vocatus Perfeyt Duran*, damunt esmentat, home d'activitats notòries i fins i tot sonades, com a metge (Compromís de Casp) i potser astròleg¹². Caldria, doncs, fer recerques més aprofundides i estar més amatents a copsar i avaluar correctament la dada que pot capgirar la manera de veure les coses a què ens havíem avesat malgrat les incongruències.

OBRA

D'entre les obres de Profiat Duran, la gramàtica anomenada *Ma'asé Efod* "L'obra d'Efod"¹³, acabada l'any 1403, excel·leix en qualitat científica sobre tots els altres llibres que va escriure. Fou la darrera obra, que sapiguem, i hi demostra un bon coneixement de les llengües semítiques i romàniques. Tot criticant els seus predecessors, examina els problemes tradicionals de la gramàtica hebrea sota aspectes poc albirats fins en aquells moments. La conjugació del verb hi és considerada des d'un punt

de vista gairebe modern. Tracta de fonologia hebrea tot assenyalant la pronunciació correcta a la seva època i fa ressortir la funció social del llenguatge. Però a més de qüestions gramaticals, parla de música jueva, escateix la natura de la llengua hebrea (Cap. XXXIII: “Per què anomenem sagrada la llengua hebrea”) i al·ludeix a la divisió de la societat jueva del seu temps en tres grups socials rivals¹⁴: els talmudistes, per qui l'estudi de la *halakhà* i els preceptes eren l'única ciència que podia ajudar l'home a assolir la perfecció; els filòsofs, que hi afegien l'estudi de la lògica, les matemàtiques, les ciències naturals i la metafísica; i els cabalistes, que en lloc de les ciències filosòfiques, hi afegien el coneixement dels “misteris” divins que ells posseïen. Aquests grups són descrits, però, amb el pensament de proposar una quarta via que és la de Duran, el qual suggereix que cal donar prioritat a l'estudi de la Bíblia; d'aquí la utilitat de dominar la gramàtica de la llengua hebrea i la necessitat d'escriure'n una. Els estudis pròpiament bíblics estaven descurats en aquells temps i Duran és de parer que aquest abandó portà la desgràcia (de 1391) a les comunitats jueves de la península, llevat de les d'Aragó, que se n'escaparen justament perquè eren amatents a la pregària i es lliuraven a l'estudi del llibre dels salms¹⁵. És per la ignorància de la llengua hebrea que Israel resta dispers i humiliat. Aquesta actitud de retorn a les fonts és paral·lela a algunes tendències del cristianisme de l'època a donar relleu a l'Escriptura¹⁶. Quan Israel comprendrà el sentit total dels llibres sagrats, serà el temps de la redempció. Com que el coneixement de la gramàtica hebrea ajuda a aquesta comprensió, escriure'n una, doncs, no és pas una obra intel·lectual, ans una obra santa¹⁷.

Duran no va escriure cap comentari a la Bíblia, però la Bíblia ha de ser el centre de tots els estudis de l'home jueu. Amb tot, la filosofia és important, i ell l'emprà a les seves obres polèmiques com a eina per a lluitar contra els heretges i els indiferents. També escriví uns comentaris — que en realitat són, la majoria de les vegades, unes simples glosses — a la *Guia dels Perplexos* de Maimònides, que han acompanyat sempre les edicions d'aquesta obra des del segle XVI ençà. La investigadora Colette Sirat indica que les notes de Duran tendeixen a rebutjar tota interpretació que pogués donar de Maimònides la imatge d'un filòsof desdenyós de la Torà, bé que no s'està d'assenyalar el perill de certes actituds maimonidianes.

Escrits en un temps anterior a 1391, es conserven sis curts comentaris a diversos fragments d'Abraham ibn Ezra¹⁸; també existeixen unes notes astronòmiques i unes altres sobre el llibre I del Cànon d'Avicenna. Tenim, així mateix, diverses lletres de Profiat Durant: una, adreçada a mestre Saltell Gracià, escrita abans de 1391, en resposta a diverses qüestions astrològiques, segons diuen Renan-Neubauer¹⁹. Dues altres

lletres foren adreçades a algun deixeble concernent, l'una la història de la dona de Tecuè (2S14); l'altra la història d'Ahitófel i Husai (2S 16-17), en les quals lletres es trasllueix el mètode d'exposició bíblica — molt racional, sense misticisme ni al·legoria — que hauria seguit Durant si hagués comentat la Bíblia. Tres lletres més, d'abans de 1391, adreçades a Meïr Cresques, deixeble seu, sobre la significació del nombre set, sobre la immortalitat de l'ànima i sobre un passatge d'una obra intitolada *Séfer ha-Tamar*²⁰. I, finalment, una carta de condol, coneguda amb el nom de *Quinà we-hesped* “Plany i elegia”, adreçada a En Josep Abram en la mort del seu pare Abraham ben Isaac ha-Leví, de Girona, que fou un assenyalat dirigent de l'aljama gironina. Aquesta darrera carta és del 1393 i té com a fons els avalots de 1391. Duran hi encoratja els convertits a retornar al judaisme. Sembla que el dit Abraham morí de pena pels llibres que li havien cremat.

Profiat Duran va escriure una obra sobre les persecucions de 1391 (*Maamar zikhron ha-shehadot*) que no ens ha arribat. Nogensmenys, Isaac Abrabanel, Salomó ibn Verga, Josep ha-Cohen i Samuel Usque hi pouaren informació, segons indiquen Friedländer-Kohn a la introducció del *Ma'asé Efod* i ha repetit tothom posteriorment.

L'any 1395 redactà un llibre sobre el calendari jueu i les teories astronòmiques sobre les quals recolza; l'anomenà *Héshev ha-efod* “El llaç de l'efod” (cf. *Ex* 29:5) i el dedicà a Hasday ha-Leví, metge d'Enric III de Castella²¹. El capítol XXIII d'aquesta obra presenta en vers, per raons mnemòniques, les regles per a calcular les conjuncions i els anys de traspàs, i dóna el nom hebreu de l'autor, com ja he indicat més amunt²². Dins el tema de l'astronomia cal esmentar també una crítica al llibre *Or 'olam* “La llum del món” de Josep ibn Nahmias. Les dues obres que resten per ressenyar pertanyen al camp de la polèmica judeo-cristiana, però són d'estil i d'abast ben diferents, tot i que ambdues tenen en vista els conversos jueus més que no pas els cristians “vells”. *Kelimat ha-goyim* “L'oprobri dels gentils” (cf. *Ez* 36:15), escrita probablement el 1397, és una crítica sistemàtica dels dogmes cristians, en dotze capítols²³. L'endreça a Hasday Cresques — amb qui tenia lligams molt estrets, i que la hi havia demanada, perquè li servís, tot fa creure — per a redactar una obra polèmica en català²⁴; aquesta obra de Cresques, que només s'ha conservat en una traducció hebrea medieval de Josep ben Shem Tov, és el *Bitul 'iqaré ha-notserim* “Crítica (o refutació) dels dogmes cristians”. Profiat Duran, que coneixia bé les escriptures cristianes en llatí i semblantment alguns llibres fonamentals d'exegesi i de teologia²⁵, fa la crítica directa, no pas antitètica ni satírica (com és el cas de la lletra que esmentarem de seguida) del Nou Testament des d'un punt de vista històric i filològic, retraient les confusions en les traduccions

llatines de la Bíblia i les incongruències del Nou Testament, però acceptant algunes dades cristianes (com ara la data de naixença de Jesús tradicional, contràriament, en aquest cas, a d'altres polemistes jueus de temps antics i medievals) per tal de fer-ne la crítica interna. Coneix els moviments de contestació cristians contemporanis i n'aprofita els arguments, tot insistint que els cristians han deformat la intenció dels fundadors del cristianisme²⁶.

Tanmateix, l'obra de Duran que ha mogut més d'enrenou ha estat la lletra que va escriure a David Bonet Bonjorn l'any 1394-95²⁷, i que presento traduïda aquí. Un dels rumors històrics que envolten la vida d'aquest autor diu que Profiat Duran s'havia posat en avinença amb l'amic i deixeble David Bonet Bonjorn, tots dos convertits al cristianisme contra voluntat, per tal d'embarcar-se en algun port de la costa del Languedoc o de Catalunya cap a Terra Santa. Havien fet el pensament d'anar-hi a fi de tornar al judaisme i practicar-lo públicament. Renan-Neubauer assenyalen que segons certes tradicions antigues, l'estada a la Terra Santa fa expiar els pecats comesos per força (com ara el d'haver estat obligat a convertir-se al cristianisme) segons una referència a Dt 32:43, que el mateix Profiat esmenta a la lletra de condol adreçada a En Josep Abram. Però Profiat esperà l'amic debades. Al cap de dos dies, li arribà una lletra de David assabentant-lo que renunciava a prendre la mar ja que volia restar fidel, per convicció, a la religió que havia adoptat. Volia seguir les petjades d'un altre convers famós, Pablo de Santa Maria²⁸, el qual havent anat a Avinyó per ser consagrat bisbe, hi trobà David Bonet Bonjorn i, discutint amb ell, l'emmenà a reconèixer com a vera la nova fe. La lletra va ser tramesa — diuen — d'Avinyó a Don Meir Alguades, metge d'Enric III de Castella i es difongué per tota la península. Aleshores Josep ben Shem Tov, escriví un comentari explanant fil per randa l'escrit en el seu sentit veritable.

No hi ha dubte que la història et deixa una mica enjòlit i fins i tot esperona la imaginació a arrodonir-la amb algun final astruc. A dir veritat, els erudits reconeixen avui que aquest relat és fruit de la fantasia històrica del prolífic escriptor Josep ben Shem Tov (1400-1460?)²⁹. No tenim, d'altra banda, cap prova que Profiat Duran anés a la terra d'Israel i en tornés.

Isaac Akrish³⁰, que fou el primer a editar la lletra i el comentari (Constantinoble, vers 1577), explica a la introducció — a més de tota la història precedent — que els cristians havien pres la lletra per una defensa del cristianisme, a causa de l'ambigüitat amb què és escrita, i l'anomenaren *Alteca Boteca* estrafent la frase que apareix d'una manera recurrent tot al llarg de l'escrit: *Al tehi ka-avotekha* "No siguis com els teus pares". Tot el que Duran presenta com a negatiu és, de fet, positiu i

acceptador als seus ulls; i a l'inrevés, tot el que és presentat com a positiu (les creences cristianes) és negatiu per a ell. Però en escriure Shem Tov el comentari tothom s'adonà de l'engany en què havien estat i la lletra fou sotmesa a un acte de fe.

Val a dir que tot això és força inversemblant i passa la mida de la credibilitat. D'una banda, hom es demana amb perplexitat com pot ser que un convers aconseguís d'escriure i fer conèixer un text tan demolidor de la religió cristiana sota els ulls inquisidors de l'Església, que els tenia ben oberts cap a les activitats dels conversos. D'altra banda, en quina llengua podien haver llegit la carta els cristians? Si fou en hebreu, ben poc en devien saber si en tragueren l'abracadabrant "Alteca Boteca". No se sap pas que hagi existit mai, d'aquesta lletra, una versió llatina o en alguna llengua romànica immediatament després de la redacció original en hebreu. A més, en quina llengua llegiren el comentari de Shem Tov que els obrí els ulls? Tot comptat, és d'allò més dubtós que les coses vagin anar pel camí que l'editor de la lletra i el comentari va voler fer creure als seus lectors el segle XVI, arribant a parlar fins i tot d'un anacrònic i impropri acte de fe (la crema de la lletra per la Inquisició a la primeria del segle XV). Més aviat sembla que Isaac Akriş pintà, amb la història dels dos conversos, una visió idealitzada de les relacions entre jueus i cristians (aquests estant al corrent del que escrivien aquells en hebreu) a l'Espanya d'on el seu pare havia estat expulsat. A més a més, la sàtira no és tan subtil, ni l'autor sembla esforçar-se gaire per dissimular la seva actitud real. La ironia no hauria passat per alt a ningú. El sentit hi és prou clar, bé que la llengua és retòrica i quelcom complicada. Per tal causa em decanto a pensar que la lletra no va enganyar mai ningú, perquè els únics que probablement la van llegir van ser els jueus, i aquests ja devien saber prou de quin costat bufava el vent.

Crec també que no val la pena d'entossudir-se a cercar qui era el David Bonet Bonjorn suposat destinatari de la lletra de Profiat Duran. L'adreça de la carta hi degué ser afegida probablement en editar-la per primera vegada. Bé que hi hagué un metge d'aquest nom examinat de medicina a Perpinyà el 8 de juny de 1390, ningú no sap qui fou exactament, ni si es convertí (si s'hagués convertit hauria canviat, certament, de nom), i encara menys que fos l'autor (Steinschneider) o el fill de l'autor (Sobrequés) de les *Taules astronòmiques* encomanades per Pere III. Tot això han estat suposicions de diversos erudits del segle passat i d'aquest, però manquen de tota prova documental³¹. En els textos hebreus publicats per Geiger (amb trossos absolutament intel·ligibles) i Heilperin (edició feta entenedora per la força, segons que sembla) hi ha una **barreja** de noms i grafies, en què s'interfereixen els de David Bonet Bonjorn o Bonjudà amb els d'Astruc France(i)sco Diosqornis. Aquest

darrer fou Astruc Rimoc, metge de Fraga, que es convertí realment l'any 1414 i prengué el nom de Francesc de Sant Jordi (que Grätz, en un moment de grotesca confusió, fruit d'una mala transcripció del nom en lletres hebrees, anomena Francisco Dios-Carne).

Aquest Astruc Rimoc/Francesc de Sant Jordi³² envià una carta a un amic, Saltell Bonafós, per tal de convèncer-lo d'acceptar la fe cristiana. La resposta de Bonafós, que no s'ha conservat, sembla que anà a parar a les mans del poeta i polemista d'empenta Salomó Bonafed, el qual creient-la insuficient, va escriure la seva pròpia resposta. Aquest text de Bonafed té, curiosament, una gran semblança amb el de Profiat Duran³³. Talmage afirma, fins i tot, que n'és una reelaboració o adaptació (*'ivud*)³⁴. Tenint en compte, doncs, que tant la lletra *Al tehi ka-avotekha* com la de Francesc de Sant Jordi i la de Salomó Bonafed, totes foren aplegades i editades pel mateix Isaac Akrish, juntament amb d'altres textos polèmics, a la fi del segle XVI, hom pot demanar-se sincerament si la carta de Profiat Durant no devia anar destinada també a Francesc de Sant Jordi, convertit el 1414, quan Profiat vivia encara (com prova el poema que li adreçà Bonafed instant-lo a presentar-se a Tortosa) i no pas l'inexplicable David Bonet Bonjorn. Són pràcticament històries paral·leles. L'argumentació és la mateixa i àdhuc moltes frases són idèntiques. Les circumstàncies al·ludides pel comentarista Josep ben Shem Tov o reportades per Isaac Akrish difereixen, però aquestes ja no se les creu ningú. És un punt que caldria investigar més a fons, examinant acuradament i directa l'edició impresa d'Akrish de 1577, especialment el comentari de Shem Tov, i els encapçalaments i les signatures dels manuscrits (coses, de moment, fora del meu abast).

L'edició que he traduït és la que preparà Frank Talmage. Ell mateix diu que és eclèctica i que ha agafat dels manuscrits i de les edicions impreses que ha tingut a la vista el que li ha semblat més clar, tot donant, per la natura mateixa de l'edició, molt poques variants. Malgrat totes les circumstàncies damunt esmentades, la lletra *Al tehi ka-avotekha* és no solament un dels textos de polèmica més reeixits de l'edat mitjana dins el seu gènere, sinó també un clàssic de la literatura hebrea medieval, per la llengua i per l'estil.

NOTES

1. Els redactors de l'*Encyclopaedia Judaica* foren desencaminats per Henri Gross, *Gallia Judaica* (París 1897), p. 359, que diu això mateix, bo i considerant (com fa al llarg de tota l'obra) les fronteres actuals dels estats espanyols i francès *sub specie aeternitatis*.
2. Richard W. Emery, "New Light on Profayt Duran 'The Efodi'" a *The Jewish Quarterly Review*, 58 (1967-68), 328-337.
3. Cal fer avinent, tanmateix, que Salomó Bonafed, en el manuscrit d'una lletra, el fa natural de Melgor (Melguelh). Vegeu, *Gallia Judaica*, pp. 358-359.
4. Ho diu al cap. XXIII de l'obra *Héshev ha-efod*, segons que es pot veure al fragment publicat per Friedländer-Kohn a *Ma'asé Efod*, p. 44, nota 27, ratlla 36 de la citació en hebreu.
5. O bé de la frase: *Aní Profiat Duran* "Jo (sóc) Profiat Duran".
6. A. López de Meneses, "Crescas de Viviers, astròlogo de Juan I el Cazador", a *Sefarad*, 14 (1954), p. 103.
7. R.W. Emery, *op. cit.*, p. 336.
8. Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, II, p. 152.
9. Frank Talmage, *Kitvé pulmus le-Profiat Duran: "Kelimat ha-goyim" we-iguéret "Al tehi ka-avotekha"*, Jerusalem 1981, p. XII, nota 17.
10. Vegeu Antoni Cardoner i Planas, *Història de la Medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*, Barcelona 1973, p. 104 i la bibliografia que cita a la p. 121, notes 87, 88 i 89; també Santiago Sobrequès i Vidal, *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Barcelona 1982, p. 146.
11. "Aquell en qui ara crec és el mateix en qui creia fa vint anys".
12. Talmage indica que la conclusió de R.W. Emery que Duran visqué públicament com a cristià (tot restant al servei de la família de Hasday Cresques) és problemàtica i que cal estudiar la qüestió més a fons. Vegeu Talmage, "The Francisc de Sant Jordi-Solomon Bonafed Letters", p. 343, nota 20.
13. Editada a cura de Jonathan Friedländer i Jakob Kohn (Viena 1865), amb una completíssima introducció en alemany sobre la vida i les obres de Profiat Duran. Vegeu la bibliografia.
14. Vegeu Ya'aqov Katz "Halakhà we-qabalà ke-nosé limud mitharim" a *Dà'at* (Universitat Bar-Ilan) 7 (1981), p. 47.
15. *Ma'asé Efod*, p. 14.
16. Vegeu Baer, *op. cit.*, II, p. 475, nota 41; Talmage, *op. cit.*, p.X. nota 5.
17. *Ma'asé Efod*, p. 178.
18. Vegeu-ne la llista a la bibliografia.
19. Aquest mestre Saltell (Shealtiel) Gracià podria ser el mateix, per les dates, a qui Salomó ben Messul·lam de Piera (nat a Cervera vers 1345) trameté un poema de condol en la mort del seu pare Salomó Gracià (vegeu la poesia 76 del *Diwan* d'aquest poeta (Nova York 1942) i les pp. 15-17 de la introducció a cura de S. Bernstein, on hi ha alguna informació sobre aquesta família Gracià de 1391 a 1395. No sé si aquest mestre Saltell Gracià pot ser també aquell que amb altres tres metges tingué cura de l'infant Joan, malalt a Girona, l'any 1366 (vegeu R. Tasis, *Joan I, el rei caçador i músic*, Barcelona 1959, p. 44).
20. "Libre de la Palmera", obra esotèrica d'Abu Aflah de Siracusa, editada i traduïda a l'alemany per G. Scholem l'any 1927 (cf. *Bibliography of the Writings of Gershom Scholem, Jerusalem* 1977, p. 12). Friedländer-Kohn en parlen a la introducció del *Ma'asé Efod*, p. 10 i p. 46, nota 38.
21. "Profiat Duran (Efodi) justified his work on astronomy by asserting that it

combines two noble, actually the noblest, studies, both of which deal with God's work - nature and Torah", diu Isadore Twersky (tot anunciant una monografia sobre Duran, que potser a hores d'ara ja ha estat publicada) a "Joseph ibn Kaspi: Portrait of a Medieval Jewish Intellectual", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Harvard University Press, 1979, p. 257.

22. Vegeu la nota 4.

23. Per la data, vegeu el que en diuen Friedländer-Kohn a *Ma'asé Efod*, p. 8. Segons assenyala Sängler i reportaren Friedländer-Kohn, el *Kelimat ha-goyim* de Duran forma, copiat literalment, les tres quartes parts del *Quéshet u-maguen* de Simeó ben Tsémah Duran; Baer, *op. cit.*, II, p. 475, nota 41, diu que difereixen en detalls i que potser feien servir les mateixes fonts.

24. Frank Talmage i Colette Sirat diuen "en català", com ha de ser lògicament, i no pas "en espanyol" com declaren altres erudits sense més fonament que el d'ignorar l'existència de Catalunya i del català.

25. Duran esmenta, per exemple, les *Sentències* de Pere Llombard, el *Speculum historiale* de Vincent de Beauvais (d'altra banda, traduït al català en temps de Pere III) i les *Postillae* de Nicolas de Lyre.

26. Idea presa, segons que indica Talmage, de l'obra *Livyat hen* "Garlanda plena de gràcia", de Leví ben Abraham ben Hayim, de Vilafranca del Conflent, acabada l'any 1295.

27. Talmage la data el 1394-95; Friedländer-Kohn, el 1396; Netanyahu i Emery, el 1392.

28. Salomó ha-Leví, que es convertí el juliol de 1391 i esdevingué més endavant bisbe de Cartagena (1403) i de Burgos (1415); amic de Benet XIII i promotor de certes lleis antijueves.

29. Josep ben Shem Tov ibn Shem Tov visqué a la primera meitat del segle XV i serví a la cort de Castella, on va tenir, diuen, molts contactes i disputes amb savis cristians. Fou un escriptor important, de la vida del qual sabem ben poca cosa. Però l'obra que deixà demostra que fou un erudit de consideració en el camp de la filosofia, de la teologia i de la polèmica. El seu llibre cabdal, que fou també el darrer, acabat a Segòvia l'any 1455, és un comentari a l'*Ètica a Nicòma* d'Aristòtil. Vegeu S. Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe* (París 1859; nova edició: 1955), pp. 508-509; M. Steinschneider, *Gesammelte Schriften* (Berlín 1925; nova edició: 1980), pp. 144-161 i 599-623. Dic de passada que Steinschneider indica en el seu article (p. 147 de les *Gesammelte Schriften*) que Josep ben Shem Tov insereix en el seu comentari de la lletra de Profiat Duran una curta disputa pròpia amb un "gran savi" cristià sobre la doctrina de la Trinitat com a hipòstasi dels atributs divins, i també que judica durament Ramon Llull i la seva *Logica nova*. A. Neubauer s'hi refereix també a "Jewish Controversy and the Pugio Fidei", *Expositor*, 7 (1888), p. 194.

30. Nat el 1530, visqué a Nàpols, Constantinoble i Egipte. Entre 1575 i 1578 publicà tres col·leccions, de textos, sense títol, una de les quals contenia la lletra satírica de Profiat Duran. Vegeu la biografia d'aquest autor a *Encyclopedia Judaica* (Jerusalem), s.v. "Akrish, Isaac ben Abraham".

31. De totes maneres, qui vulgui seguir aquest tema pot consultar R.W. Emery, *op. cit.*, p. 328, nota 3, on dóna un cert nombre de cites bibliogràfiques que concerneixen David Bonet Bonjorn; també, Santiago Sobrequés i Vidal, *Societat i estructura política de la Catalunya medieval* (Barcelona 1975), pp. 165-168.

32. Vegeu *GEC*, s.v. "Astruc Rimoc". El *Diwan* de Salomó Bonafed (*cf.* nota 19) conté, a les pp. 84-89, sis poemes endreçats a l'"eminent savi mestre Astruc Rimoc". Al Ms hebreu 1284 de la Bibliothèque Nationale, París, que conté els poemes de Mossé Natan de Tàrega (mort el 1370), hi ha tres poemes d'Astruc Rimoc. Vegeu

també M. Steinschneider, "Poeten und Polemiker in Nordspanien um 1400" a *Hebräische Bibliographie*, 15 (1875), 107-108. L'any 1381, el rei Pere III li ordenà de tornar onze llibres de medicina que li havia deixat un altre metge jueu (vegeu A. Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, II, p. 246). 33. Vegeu aquestes cartes (en l'original hebreu) a F. Talmage, "The Francisc de Sant Jordi - Solomon Bonafed Letters", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Harvard University Press, 1979, pp. 337-364.

BIBLIOGRAFIA

OBRES DE PROFIAT DURAN:

Gramàtica intitulada *Ma'asé Efod* (*ME* en endavant), publicada a Viena l'any 1865, amb una introducció en alemany, a cura de Jonathan Friedländer i Jakob Kohn. Inclou cartes i altres textos de l'autor.

Tres lletres a Meïr Cresques en resposta a les questions que segueixen: la significació del nombre set, la immortalitat de l'ànima i sobre un passatge del *Séfer ha-Tamar* d'Abu Aflah, publicades a *ME*, pp. 181-187.

Lletra de condol adreçada a En Josep Abram, anomenada *Quinà we-hesped*, publicada a *ME*, pp. 191-197.

Lletra a un deixeble sobre la història de la dona de Tecuè (2S cap. 14), publicada a *ME*, pp. 198-205.

Lletra a un deixeble sobre la història d'Ahitófel i Husai (2S cap. 16-17), publicada a *ME*, pp. 206-209.

Interpretació d'una poesia religiosa (*reshut*) d'Abraham ibn Ezra (Cod. De Rossi n° 835, Parma), publicada per L. Dukes a *Litteraturblatt des Orients* (1846), p. 486.

Interpretació de l'enigma d'Ibn Ezra concernent les quatre lletres quiescents (Cod. De Rossi n° 835, n° 3), publicat al recull *Bet Talmud*, t. II, p. 197.

Interpretació del comentari d'Ibn Ezra a Lv 23 i de Nm 22 (història de Balak) (Cod. De Rossi n° 800, n° 4). Friedländer-Kohn assenyalen que el comentari a Lv 23 és de contingut místic-astrològic; mentre que el Nm 22 és quasi tot ell de caire gramatical. D'aquest darrer, en publiquen un fragment a *ME*, p. 47-48, nota 41.

Interpretació del comentari d'Ibn Ezra a Ex 25:40 (Ms París n° 831, 6 i Oxford n° 236, 3). Essencialment gramatical, segons C. Sirat.

Comentari sobre un passatge del *Séfer ha-Shem* d'Ibn Ezra (és al manuscrit de París esmentat anteriorment). Comentari d'aritmètica mística, indica C. Sirat.

Unes notes astronòmiques (Ms París n° 1023, 3).

Resposta a un llibre d'astronomia de Josep ben Nahmias.

Notes sobre el llibre I del Cànon d'Avicenna (Ms París n.º 1047, 15).

Carta a mestre Saltell Gracià en resposta a diveses qüestions astronòmiques (Ms París n° 1048, 6).

Héshev ha-efod, obra sobre el calendari jueu i les teories astronòmiques sobre què recolza (Cod. De Rossi, 800). No ha estat mai editat. Tanmateix, la introducció fou publicada a *ME*, p. 43, nota 26, i el capítol XXIII a la nota 27. (I. Twersky té anunciada una monografia sobre Profiat Duran i aquesta obra).

Comentari al *Moré Nevukhim* ("La Guia dels perplexos") de Maimònides. Es pot llegir a totes les edicions corrents de la traducció hebrea medieval d'aquesta obra de Maimònides.

Kelimat ha-goyim fou publicada per Adolf Posnanski a "Ha-tsofé me-érets Hagar", 3 (Budapest 5674-1914), pp. 99-113, 143-180; 4 (5675-1915), pp. 37-48, 81-96, 115-132. (Aquesta revista és anomenada "Ha-tsofé le-hokhmat Israel" per Talmage per motius que desconec). Reproduïda per Eisenstein, *Otsar wikhim*, pp. 260-288. Darrerament n'ha estat publicada una nova edició, a cura de Frank Talmage, al llibre *Kitvé pulmus le-Profiat Duran* (Jerusalem 1981).

Lletra satírica *Al tehi ka-avotekha*, Biblioteca Nacional i Universitària, Jerusalem, Ms Heb. 8° 757. Edició crítica manuscrita d'Adolf Posnanski publicada en facsímil pel Departament d'Història Jueva de la Universitat Hebrea, Jerusalem 1970. Darrerament n'ha estat publicada una nova edició, a partir de diversos manuscrits i edicions impreses, a cura de Frank Talmage, a *Kitvé pulmus le-Profiat Duran* (Jerusalem 1981).

BIBLIOGRAFIA SOBRE PROFIAT DURAN:

Akrish, Isaac. *Iguéret oguéret*. Constantinoble 1575-78.

[Conté la primera edició d'*Al tehi ka-avotekha*, més el comentari de Josep ben Shem Tov i així mateix les lletres intercanviades entre Francesc de Sant Jordi/Astruc Rimoc i Salomó Bonafed. L'any 1844 fou reeditat a Breslau per Abraham Geiger, amb el títol de *Qóvets wikhim*].

Baer, Yitzhak. *Toledot ha-yehudim bi-Sefarad ha-notserit*. Tel-Aviv 1944-45. Traducció anglesa: *A History of the Jews in Christian Spain*. Filadèlfia 1978.

[Hi ha també traducció castellana recent feta per José Luis Lacave].

Baron, S.W. A. *Social and Religious History of the Jews*, vol. IX, Filadèlfia 1965.

Emery, Richard W. "New Light on Profayt Duran 'The Efodi'", *The Jewish Quarterly Review*, 58 (1967-68), 328-337.

Geiger, Abraham. *Meló hofnàyim*. Berlín 1840, pp. 42-50

[Hi publicà la lletra *Al tehi ka-avotekha*].

Id. *Das Judentum und seine Geschichte*, Breslau 1910², pp. 482-485.

[Conté la traducció alemanya de la lletra *Al tehi ka-avotekha*, reeditada també a "Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie", 4 (1839), 451-458].

Graetz, Heinrich. *Geschichte der Juden*. Leipzig 1894. Traducció anglesa: *History of the Jews*, vol. IV, Filadèlfia 1894 [reeditada diverses vegades].

- Gronemann, Selig. *De Profiatii Durani (Efodaei) vita ac studiis*. Breslau 1869.
- Gross, Henri. *Gallia Judaica*. París 1897. Reedició: Amsterdam 1969, pp. 358-359, 469-472.
- Heilperin, P. *Éven Bohan*. Frankfurt del Main 1846.
[Hi publicà la lletra *Al tehi ka-avotekha* en un text més entenedor que el de Geiger. Aquest text fou reproduït per Y.D. Eisenstein a *Otsar wikuhim*, Nova York 1928].
- Kobler, Franz. *Letters of the Jews Through the Ages*. Nova York 1978 [1952¹], vol. I, pp. 276-282.
[Traducció anglesa abreujada. Reproduïda a *Disputation and Dialogue. Readings in the Jewish-Christian Encounter*, a cura de F. Talmage, Nova York 1975, pp. 119-123].
- Lasker, Daniel J. *Jewish Philosophical Polemics Against Christianity in the Middle Ages*. Nova York 1977, veg. índex, s.v. "Duran Profiat".
- Id. "The Jewish Philosophical Critique of Transubstantiation", *Mystics, Philosophers, and Politicians*, a cura de J. Reinharz i D. Swetschinski, Duke University Press, Durham, North Carolina, 1982, pp. 99-118.
[Hi parla extensament de les idees de Profiat Duran sobre els dogmes cristians, segons les seves obres polèmiques].
- Millàs-Vallicrosa, J.M. "Aspectos filosóficos de la polémica judaica en tiempos de Hasday Crescas", *Harry Austryn Wolfson Jubilee Volume*, II Jerusalem 1965, pp. 561-575.
- Netanyahu, B. *The Marranos of Spain*, Nova York 1966, pp. 84-94 i 221-226.
- Polish, Daniel F. *Al t'hi ka-avotekha. A Translation*. Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Arts in Hebrew Letters and Ordination. Hebrew Union College — Jewish Institute of Religion, 1968.
[És una tesina sense cap importància ni novetat, però inclou, fotocopiats, els textos editats per Geiger i Heilperin].
- Renan, Ernest i Neubauer, Adolphe, *Histoire Littéraire de la France*, París 1893, vol. XXXI, pp. 741-753.
- Rosenthal, Yehuda. "Sifrut ha-wikúah ha-antinotserit ad ha-mea ha-shemone esré", *Aréshet*, 2 (1959-60), p. 146, n.º 57.
- Sänger, M. "Über die Aussprache und Bedeutung des Names Profiat" *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 4 (1855), 197-202.
- Id. "Über den Verfasser des polemischen Werkes: S. ha-kelimah oder Kelimat ha-goyim", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 3 (1854), 320-327.
- Sirat, Colette. *La philosophie juive médiévale selon les textes manuscrits et imprimés*, París 1983, pp. 394-398.
- Talmage, Frank. "The Francisc de Sant Jordi - Solomon Bonafed Letters", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, a cura de Isadore Twersky, Harvard University Press, 1979, pp. 337-364.
- Twersky, Isadore. "Religion and Law", *Religion in a Religious Age*, a cura de S. D. Goitein, Cambridge, Mass. 1974, pp. 69-82.

Lletra d'Isaac ben Moisès ha-Leví per altre nom Profiat Duran

a David¹, quan eixí de seny davant Abimélec (Ps 34:1)², rei del món; al victoriós en la mort de Goliat (Ps 9:1)^{2b}, que es carregà les seves malalties i suportà els seus dolors³; al qui diu a son pare i a sa mare: “No els he vistos mai” (Dt 33:9)⁴ i no demana què fan els vells de casa seva; a aquell que jo anomenava germà, mestre David Bonet, el cristià, que abans, a Israel, es deia David Bonet Bonjorn.

He vist un rotlle que volava⁵ i revelava el secret de la redempció. Secrets pregons els que hi ha escrits damunt els seus fulls! Però el seu llenguatge és tan alambinat i els camins que segueix tan enlairats que, dels misteris que desclou, no n'he copsat ni un borrall. Talment els seus secrets són amagats! L'he llegit amb posat greu i llengua balbuça. M'han deixat baldat les coses que diu. El pes de tants secrets m'ha aixafat. Ha estat una revelació feixuga, com els mots d'un llibre clos, i són ben pocs els misteris dels quals he sabut treure l'entrellat. Ara, com a regla general, he vist clar una cosa: que el patrimoni dels teus avantpassats era tot falsedat. Que anaven a l'encalç de coses vanes en quasi tot el que cercaven, que tenien l'enteniment desgavellat i que la saviesa se'ls havia tornat rànica, que llur esperança era vana i llur salvació un engany. Cuidaven pujar al cel i davallaven a les fondàries del xeol, ells i llur niciesia. Ànimes pecadores que s'escarrassaren per no res — necis d'ells! — i n'hagueren de suportar la vergonya. Lassos mesquins! Malaguanyats esforços i malaguanyats patiments, si tot plegat només fou perquè llur descendència fos desqualificada.

Fins ara només he copsat el sentit d'una part de la teva lletra, i encara amb penes i treballs, puix que els mots hi són dissimulats. Diria que l'esperit sant ha alejat damunt teu en visió nocturna i *en despertar-te ha tingut una conversa amb tu (Pr 6:22)*. Beneït sia el messies⁶ que t'ha donat un cor que entén⁷ i unes orelles que saben escoltar. La raó humana no t'ha emmenat a establir cap fosca estança al seu tabernacle, ni t'has penedit de les bones obres que feres de bell antuvi⁸. Consideres la raó com una cosa profana, *verí mortal d'escurçons (Dt 32:33)*, enemiga de la fe en tot temps i causa de gran perjudici per a aquesta. És neci qui diu que

fe i raó són dos llumeners. La raó no hi té cap part en aquella a causa d'allò que infanten els seus sil·logismes i les seves proves⁹. La raó no coneix *el camí que mena a la llum* (Jb 38:19), *tots els seus tresors estan embolcallats en tenebres* (Jb 20:26). És la fe la que puja a dalt, i els qui ho neguen són *impius que tornaran al xeol* (Ps 9:18). Respecte a això ha estat dit: *El just viurà per la fe* (Ha 2:4), posat que la definició de "fe" [emunà] en llengua hebraica sigui com tu i el teu mestre¹⁰ us penseu. Així, doncs, no m'ha passat pas per alt, germà, que les teves intencions són com cal i les teves obres per amor de Déu, i que has sabut envoltar-te amb el cinyell de la fe. No anassis pas darrera la raó i els seus enganys, perquè et trobaries abatut i per camins tortuosos. Voldria, germà, fer-te veure quins són els camins de la fe, en què, en la llum del messiès i en la seva glòria que resplendeix damunt teu, has volgut tenir part.

No siguis com els teus pares, que cregueren en un Déu de simple unitat només, del qual exclòien tota pluralitat. Anaven descarrerats quan recitant *Escolta, Israel, el Senyor és el nostre Déu, el Senyor és U* (Dt 6:4), entenien l'"U" conforme al que ensenya el sentit veritable del mot^{10b}, i no pas "u" en el sentit de primer d'una unitat composta, d'un gènere, d'una espècie o d'un nombre que pot ésser incrementat. Tu, en canvi, creu que és U i Tri, que tres són u, que u és tres, i que la unitat enclou una quantitat del seu gènere. No una tríade per annexió dels elements ans per unió substancial, l'un a l'interior de l'altre, cosa que la boca no és capaç d'expressar ni l'orella d'escoltar. I no és cas d'afegir-hi ni de treure'n res.

No siguis com els teus pares, que cregueren que Déu era immutable en tota forma de mutació i no encertaren la interpretació d'aquell verset que fa: *Jo, el Senyor, no he canviat* (Ml 3:6). Amb llur capacitat de raciocini punyaren per negar-li materialitat tot atribuint-li un intel·lecte simple i pur, que havia d'atreure llur multitud sorollosa devers l'especulació filosòfica. Feren mala cara a la interpretació literal de certs versets bíblics que havien estat posats a tall de cortina davant els ulls febles del poble¹¹. Tu, en canvi, no li llevis, Déu te'n guard! ni la materialitat ni la corporalitat. Creu que quan ho volgué s'encarnà en un dels seus atributs, però no pas en els tres, i que la seva sang fou vessada com aigua en expiació pel seu poble, i fou acceptada. Dóna-li les gràcies per haver sofert la mort a fi de salvar-te i alliberar-te. Es carregà les teves malalties i suportà els teus dolors¹². La seva saviesa no deliberà de salvar-te altrament que així. Ves creient que es revestí de carn al ventre d'una *almà*, que en llengua hebrea vol dir "verge immaculada", com fa avinent l'Esriptura en esmentar *el camí de l'home a dins de l'"almà"* (Pr 30:19)¹³. Aquest senyal ja fou donat a un d'aquells homes de fe migrada, que

visqué cinc-cents anys abans¹⁴. [Creu que] no va tenir dificultats en el part, ni va cridar de mal com dona que infanta, ni li van agafar els dolors del part com la que pareix per primera vegada¹⁵. Amb ella passà el contrari de les altres dones, car restà com abans¹⁶. No facis gran cas d'aquella sentència que diu que la matèria no pot entrar a dins de la matèria¹⁷.

No siguis com els teus pares, que escorcollaren la història de l'Obra de la Creació per desamagar-ne misteris al·lusius a les ciències i l'explicaren amb arguments lògics de tal manera que s'acordés amb la filosofia¹⁸. En la qüestió del jardí d'Edèn, dels rius i de l'arbre del coneixement del bé i del mal filaren molt prim; i semblantment en la d'Adam i Eva, la serp i les túniques de pell. Tu, en canvi, pren totes aquestes coses en llur sentit literal, bo i afegint només a les amargures d'Adam la pena espiritual de no poder aixecar-se de la seva caiguda. Fou lliurat a les mans de Satan, que *el tenia agafat amb el filat i atrapat amb la xarxa* (Ha 1:15) fins que vingué el redemptor i morint el salvà de les mans de l'enemic, tot abolint el poder amb què el tenia i esborrant la pena aquella que no és esmentada a l'Esriptura¹⁹. Però les malediccions que hi són esmentades sí que es mantenen i així mateix les espines i els cards²⁰ que creixen a la terra. Germà, persisteix a creure en aquest misteri de la pena espiritual que el cap dels apòstols —el nom del qual és com el del teu mestre²¹— interpretà de nou en nou, car això farà que la teva recompensa sigui el doble, puix que creuràs amb fe plenera, com aquell qui t'ha fet anar pel camí dret.

No siguis com els teus pares, als quals l'ús de la raó va dur a reconèixer de manera necessària principis especulatiu, físics, metafísics, lògics i matemàtics, i a treure'n conclusions. I sobre aquests fonaments bastiren, a les muntanyes de la raó, torres emmerletades. I n'aprofundiren la fossa emprant els mètodes de la lògica i els seus ordres. Per a destriar entre les diverses modalitats del sil·logisme categòric esmerçaren qui-sap-lo temps amb els vuit llibres²². Posaren tot llur esment en els estudis matemàtics; digueren coses i descobriren secrets dignes de glòria i lloança. De les fondàries del mar de l'aritmètica i la geometria, en tragueren perles. Menjaren requisits a la taula de l'astronomia. Alçaren fites dalt al cim de les ciències de la natura. I en la metafísica atenyeren secrets recòndits, el valor dels quals no pot ésser igualat ni a l'or ni a cap mena de bella presentalla. *És aquest el camí dels toixos* (Ps 49:14), germà. Tu, en canvi, Déu te'n guard, de creure que les conclusions del primer mode de la primera de les figures del sil·logisme són deduïdes de la condició predicada de l'universal, car el resultat et duria a negar un article de fe: si deies que el Pare és Déu i que Déu és el Fill, la conclusió no ha d'ésser pas que el Pare és el Fill²³. Tu no pensaràs, tanmateix, que els

principis matemàtics tenen raó, car el petit i el gran són intercanviables; o que el nombre és un agrupament d'unitats²⁴, atès que segons la fe el gran cos del messies es torna un panet petit com el palmell d'un home²⁵ i això ha estat possible. Creu que el món sencer pot entrar dins un gra de mostassa i que tot i que el nombre de cossos del messies damunt els altars esdevé centenars, milers i desenes de milers, no és un agrupament d'unitats, sinó que les desenes, els centenars i els milers no fan sinó u.

Que els principis de les ciències naturals no t'esgarriïn [fent-te creure] que tot moviment s'esdevé en el temps i que és impossible d'afirmar d'un subjecte que es mou i està quiet ensems²⁶, car el cos dels messies, que seu dalt al cel, baixa de les altures més altes del cel i ve a l'altar bo i romanent assegut quietament i tranquil·la allà dalt. I tot això només per art de la paraula escollida que surt de la boca d'un sacerdot, i no pas de cap gran sacerdot ans d'un sacerdot qualsevol, que pot ser gran o petit, savi o toix, bo o dolent, temorós de Déu o pecador. Aquesta virtut restà unida a aquella paraula en ésser dita pel messies havent menjat i havent begut amb els seus profetes, savis, deixebles i apòstols²⁷. Tingues fermament aquesta creença, germà, car ella et durà a la vida eterna, i Déu serà amb tu. Menjaràs el pa del teu Déu i els teus passos no seran vacil·lants. Al matí repartiràs despulles, al vespre menjaràs botí²⁸. Ai, lassos mesquins, els teus pares, que per menjar pa se l'hagueren de guanyar tan escarrassadament. Es marfonien de set i de gana²⁹. Tu, en canvi, germà, has salvat l'ànima, i ara menjaràs fins que estaràs tip. El teu salvador serà dins les teves entranyes³⁰. Adoraràs i santificaràs Déu, el Sant d'Israel, en el teu interior.

No creguis en la manca de moviment recte a l'esfera celeste³¹, ni en la impossibilitat que es pugui esquinçar i trencar. Car el cos del messies, que no para d'anar amunt i avall contínuament, cada dia, en línia recta, tindria tota mena de forats i obertures³². Aviat farà 1360 anys que se'n pujà als cels. Tot el seu cos seria un crivell. O bé és ferit, però ell el cura sense cap emplastre, per la sola virtut de la seva voluntat o per la seva paraula. També pots retreure una altra vegada la interpenetració dels cossos, i no hi haurà cap contradicció. Tria una d'aquestes explicacions, la que et semblarà més en oposició amb l'intel·ligible i amb la natura de la creació; i amb això reconeix el poder del messies, reconeix que ell és infinit i l'arrel de tota fe: és aquesta la llei.

No creguis en els principis de la metafísica que diuen que és impossible que una afirmació i una negació puguin ésser veritat a un mateix temps, i que és impossible que l'accident esdevingui substància, ni la substància accident; ni creguis en la proposició que diu que l'existència de la **substància està** en la seva **substancialitat** i que l'ésser de l'accident està en el subjecte que existeix en la substancialitat³³. Car la substància

del messies que seu al cel no té moviment, mentre que la que és a l'altar en té de tota mena, i totes dues són una. Això, doncs, demostra que hi ha quelcom que movent-se no es mou. Així mateix, la substància del panet abans de les paraules del sacerdot és en realitat la substància de pa, però en acabar de dir aquelles paraules³⁴ la substància esdevé els seus accidents; o bé la substància desapareix del tot, tant en la seva forma com en la seva matèria, i els accidents subsisteixen per ells mateixos, no per llur existència en el subjecte; i després es tornen, aquells accidents, substància i part del cos del sacerdot que menja el pa. Cap fidel no gosaria negar això.

D'altra banda, germà, no et deixis esgarriar per aquell principi de la ciència de la visió que diu que el sentit de la vista no pot errar en allò que percep tota vegada que l'òrgan estigui sa i el medi^{34b} en condicions adequades, car tu veus Déu que puja i *l'ull no es cansa de veure* (Ecle 1:8). Que els sentits no t'enganyin ni et facin veure una cosa per una altra en els accidents que continuen percebent, no fos cas que creguessis el que veus, el que sents, el que gustes, el que toques, el que olores i et pensessis que són accidents que subsisteixen en el pa només, car [ja saps que] tots tenen l'existència en llur pròpia substancialitat, no en el subjecte. No et deixis desencaminar per l'axioma que diu que el tot és més gran que la part. Tu, en canvi, creu que el tot equival a la part, i la part al tot. Car el panet, infinit per la seva capacitat d'ésser dividit, té en cadascuna de les parts el cos del messies, la part estant en el tot i el tot en cada una de les parts. L'exemple del mirall trencat t'aclarirà l'enteniment, puix que les imatges poètiques convenen i escauen als qui són com tu.

Germà, no acullis mai aquella proposició que afirma que l'impossible té una natura estable i constant³⁵ i no pot canviar, ni poden canviar els altres impossibles segons la llei de la raó i de la natura que hom esmenta. D'aquests, de tants que n'hi ha no sabria pas comptar-los! Que els teus pensaments siguin fermes. Fes que el poder del messies senyoregi tota cosa propera o llunyana, possible o impossible. Nega allò que cap prova no nega. Creu en el que ets tingut de creure, car a què trauria cap de canviar?

No siguis com els teus pares, que reberen en heretatge la llei de Moisès i cregueren obtenir coneixença del món espiritual mitjançant el que aquella contenia de teòric i de pràctic. Se la cenyiren al cap com a corona i se n'ocuparen més que de qualsevol altre afer. Es delectaren en el seu estudi com en un bé complet. Foren curiosos dels seus 248 preceptes, sense mai transgredir cap de les seves 365 admonicions³⁶. La tingueren per eterna perquè fou dit: *Les coses secretes són del Senyor, el nostre Déu, però les revelades són per a nosaltres i els nostres fills per sempre* (Dt 29:28), i perquè tots els profetes advocaren sempre per ella. El

darrer, fins i tot en les seves darreres paraules recomanà de recordar-la i de tenir compte dels seus ordenaments i estatuts³⁷. Tu, en canvi, apartar-la: no fos cas que en fossis objecte d'escarn. Si tens fills, no els facis entrar en el pacte del nostre pare Abraham ni els facis estar en pena per les lleis de la dona que menstrua, de la serventa estrangera, de la dona gentil i de la prostituta³⁸. No cal pas que et recordis de santificar el dissabte ni les festes; i el dia del dejuni rigorós³⁹ menja i beu. T'asseguro que no et carregaràs cap culpa. No et faci res de menjar pa amb llevat per Pasqua⁴⁰. Quant als aliments prohibits, ja saps que de dues lleis hem de triar la més permissiva⁴¹. Menja carn i formatge a ton lloure⁴². No et capfiquis per si l'atuell ha contingut llet o no. Obre bé la boca i menja porc, teixó o llebre⁴³. No escondrinyis els senyals dels peixos i dels ocells per veure si són impurs; ni de les llagostes. Atipa't de mussols i de corbs marins car *he manat als corbs que t'alimentin* (1R 17:4). No et faci cap repugnància de menjar animals que no han estat morts segons les prescripcions religioses [del judaisme] o en què hom ha descobert defectes després de matar-los, o els ha morts acoltellant-los⁴⁴.

Tanmateix, com t'arranjaràs amb els apòstols del messies? Tots van advertir els fidels d'aquesta qüestió. Al llibre anomenat *Actus Apostolorum*, que jo anomeno "Llibre de la Història dels Apòstols", trobaràs, al capítol quinze, que van prevenir tots els creients en el messies d'aquesta qüestió⁴⁵. I encara tinc altres dubtes d'aquesta mena pel que fa al susdit llibre. En general, no veig que cap d'ells vagi abolir res dels 613 preceptes, ans van permetre als descendents d'Abraham que tant ells com llurs fills rebessin la llei de Moisès. I també ells mateixos, per tal com eren d'aquell llinatge, observaren la llei fins molt després de la mort del messies i d'ésser batejats en el seu nom. Tot això ho trobaràs exposat clarament al llibre esmentat. I també complien la llei del nazirat, com diu el mateix llibre⁴⁶. En què diferim, doncs, ells i jo, si el mateix messies reconeix l'eternitat de la llei, que jo pots veure al capítol cinquè de l'evangelista Mateu⁴⁷.

Semblantment⁴⁸, pots veure al "Llibre de la Història dels Apòstols" que el protomàrtir sant Esteve⁴⁹ digué que els pares foren enterrats a la cova que Abraham havia comprat a preu d'argent als fills de Hamor fill de Siquem⁵⁰; i recordà així mateix que Jacob davallà a Egipte amb setanta-cinc persones⁵¹. El messies mateix digué que en els temps d'Acab el cel va retenir pluja i rosada per tres anys i mig⁵². Tot això demostra l'expertesa acabada que tenien en la coneixença dels llibres sants.

D'aquesta mena de dubtes, en tinc un feix d'emmagatzemats dintre meu. Em deixo, germà i guia meu, perquè tu i el teu nou mestre⁵³ m'assabenteu de la solució que heu trobat, car sé que l'esperit sant també us ha parlat a vosaltres i que cap misteri no us ofereix grans dificultats⁵⁴. Doneu les gràcies al messies d'haver-vos escollit.

No siguis com els teus pares, que els saduceus acusaren de dir que els ossos d'un ruc eren purs i els d'un gran sacerdot impurs⁵⁵. Tu, *ves a la vall* (Ez 3:22), aplega ossos humans i no temis de fer-te'n culleres. Com al temps de la teva sortida d'Egipte, se't mostraran senyals i miracles, i tota mena de coses estranyes i meravelloses. Fes que *l'impur esdevingui pur; ningú no ho pot fer* (Jb 14:4)⁵⁶, però tu tens una munió de sants i de profetes... Ves a cercar els morts i llurs relíquies, mal que sigui un os petit com un gra d'ordi; tu prou l'honoraràs amb or i plata, i pedres precioses, i amb la teva boca li donaràs totes aquelles besades de què hom parla⁵⁷, i amb gran amor i afecte el veneraràs constantment⁵⁸.

He volgut fer-te avinent totes aquestes coses des que he sabut que estimes la veritat onsevulla que estigui. Tens ben present que com a home estàs sempre camí de la mort. No t'han esgarriat els delits del món ni t'han seduït les seves vanitats. No has caigut al parany de la seva corrupció ni has estat atret per les seves violències, ans avances amb dretura pels camins de la teva fe, la fe en els messies. Veus la llum en la seva llum⁵⁹. Tot el que facis et reeixirà. No t'hauràs de neguitejar per la humiliació, la fretura o el menyspreu aferrats a l'ànima, ni per la vergonya al rostre. Els teus enemics faran escarn de tu; t'arrossegaràs davant d'ells com un llimac⁶⁰, mentre et diran tot lo dia: "batejat"⁶¹, "renegat", "retallat"; però tu et donaràs per content que la teva ànima resti eternament en un plaer sens fi, el qual no pots pas afigurar-te com és, puix que veuràs el rostre del rei, i la reina asseguda al seu costat⁶² a la seva cambra.

Pel que fa, germà, a les altres coses que has escrit, val a dir que és gran i meravellós tot el que contes de les excel·lències del *qui t'ensenya el que és saludable* (Is 48:17)⁶³, de la seva perfecció, de la seva honorabilitat, i de la seva digníssima i esplendorosa grandesa; àdhuc dius que fou creat a imatge i semblança de Déu. Amb els teus mots l'has fet ja Papa (baldament no hagi copsat si s'estarà a Roma o a Avinyó). També jo conec com tu, germà, les grans coses que ha discorregut —l'astronomia esfèrica sense excentricitat, la rotació dels pols i l'epicicle, en què ha penetrat misteris i ha proposat hipòtesis eminents —⁶⁴ i com ha filat prim en les seves interpretacions en d'altres ciències, talment com els interpretadors de signes⁶⁵. Dóna les gràcies al messies de tenir homes així en el seu món. No fou pas per no res que el senyor rei li féu bells presents dels seus tresors, puix que veié davant seu un home just i d'una perfecta simplicitat. No fou pas per no res que el mestre il·lustre, sense parió a Israel. En Hasday Cresques, defugí de presentar els seus arguments, que *allí l'home recte seria absolt* (Jb 23:7). Li féu l'honor de rebre'l al seu palau i d'estar sempre amb ell per l'amor que li portava⁶⁶.

Tocant al que em fas saber, germà, que per la seva influència⁶⁷ i per

l'estimació del rei ha reeixit en la gran obra d'obtenir que fos decretat que les dones i els nois i noies menors de quinze anys no puguin sortir ni anar d'ací d'allà, també jo reconec que és de gran fet el que ha aconseguit i que pot estar-ne per ben sortós d'haver estat trobat digne d'afavorir la gent i de dispensar aquestes bones coses als qui n'eren mereixedors. Tanmateix, ves i fes-ho entenen als qui tenen fills i filles, i a les dames nobles! Corre la brama que a Avinyó havia fet el pensament de parlar dels errors dels jueus, però el senyor cardenal de Pamplona i d'altres prelatos de menor rang l'empatxaren privadament que digués mal del poble d'Israel, tot donant-li, la comunitat, vint-i cinc florins. La intenció del senyor Papa i de tota l'Església és de donar-li un bisbat especial o de fer-lo cardenal, com és el cas dels homes especialment eminents. Per tant, tingues-ne gran alegria, car en el seu honor tu bé hi tindràs part i prou et deurà atorgar, si més no, alguna església o monestir.

Relativament al que m'escrius i em vols provar amb arguments vans, a saber, que els servents de casa meva m'han enfosquit i girat el pensament^{67b}, jo sé que la meva intenció ha estat sempre dreturera com demostren els fets. Sóc irreprotxable en la fe que tinc en Déu amb tot el meu cor i amb tota la meva ànima eternament, i en el messies, justícia seva, que és anomenat amb el seu nom. En ell confio i espero, i és ell la meva força, el meu refugi, el meu cant, l'estabilitat dels meus dies i la riquesa que em salva. És en aquesta fe que sempre m'he emparat; aquesta coneixença no ha canviat en mi ni un sol dia, mai no he eixit de seny⁶⁸: aquell en qui ara crec és el mateix en qui creia fa vint anys.^{68b}

Una sola cosa et demano i desitjo⁶⁹: que d'ara endavant, en signar les lletres no empris el nom honorable del teu pare, de bona memòria. No vulguis que la teva ànima li faci companyia ni l'honoris amb el seu record, car si fos viu més s'estimaria no tenir-lo, un fill com tu. Àdhuc al seu sojorn etern, la seva ànima és plena de dol.

Que el messies Jesús, que tu has triat, faci resplendir damunt teu la seva faç i es compadeixi —ell i no pas un altre— de tu i et doni pau i benedicció⁷⁰. Al qui et parla li hauria plagut sempre que haguessis arribat al capdavall del teu camí. Si escoltaves verament la veu del teu Déu⁷¹, jo faria amb tu les paus i et beneiria, i *arreu on el meu nom deixi record* (Ex 20:24), tu series tingut per fill i germà meu caríssim. El teu germà

En Profiat Duran

NOTES

1. Al·lusió al suposat destinatari, David Bonet Bonjorn, esmentat, en aquest encapçalament (encapçalament que hom degué afegir a la carta en editar-la per primera vegada el segle XVI, i que constitueix una unitat que demana la seva pròpia interpretació).
2. Títol del salm 34, que cal posar en relació amb l'episodi descrit a 1S 21:11-16, en què David *féu veure* que s'havia tornat boig per tal de poder fugir d'Aquís, rei filisteu de Guet (Abimélec val per qualsevol rei filisteu).
- 2b. L'encapçalament del salm 9 ("La-menatseah al mut laben", que aparentment sembla voler dir: *Al mestre de cant. A la mort del fill*) ha estat objecte de moltes interpretacions al llarg dels segles. Pel que fa als darrers mots ("al mut laben"), hi havia als temps medievals qui deia (p.e. Ibn Ezra) que LaBeN era el NaBaL, marit d'Abigail, d'1S 25:3ss; d'altres, que BeN volia dir el que significa aquest mot correntment en hebreu, és a dir, fill (*pro occultis filii*, fa també la Vulgata); d'altres (exegetes tan importants com els occitans Josep i David Quimhí, i el català Menahem Meïrí) hi veien una al·lusió a Goliat per una associació de mots d'estil midràixic, tot afegint que David escriví aquest salm arran de la mort del filisteu. No sé quin sentit li devia donar l'autor d'aquest encapçalament; però, per la intenció que sembla moure'l, suposo que no devia ser diferent del que li donaven exegetes tan assenyalats i coneguts com els Quimhí i Menahem Meïrí. Tenint en compte, doncs, que probablement hi ha un paral·lelisme de fons en la citació dels dos versets seguits i que "menatseah" vol dir bàsicament *victoriós*, no sembla desenraonat de traduir aquest verset per: *Al victoriós en la mort de Goliat*. David fent-se escàpol d'Abimélec i David victoriós damunt Goliat podria ser David Bonet, o qui sigui, victoriós (en restar dissimuladament jueu) davant Pablo de Santa Maria. Cf nota 4 de més avall.
3. Al·lusió a Is 53:4. El text d'Isaïes (considerat messiànic pels cristians) diu "les nostres malalties" i "els nostres dolors".
4. Aquest verset, que pertany a la benedicció de Moisès per a Leví, continua així: *No reconeix els seus germans, i ignora els seus propis fills, perquè està atent als vostres oracles i guarda la vostra aliança*. Tant aquest context com les circumstàncies a què fa al·lusió el salm 34:1 (nota 2 de més amunt) volen potser donar a entendre que la reconversió del destinatari de la carta al cristianisme no fou, al capdavant, sincera, ans forçada per les circumstàncies. Així semblen fer-ho avinent les citacions bíbliques d'aquest encapçalament.
5. La lletra que ha vist és, com el rotlle que veié Zacaries (Za 5:2), de mal averany.
6. Jesús.
7. Antigament hom creia que el cor era l'òrgan de la intel·ligència.
8. No has deixat que la fe irracional del cristianisme residís al lloc de la raó, ni et reca d'haver decidit al principi de restar fidel al judaisme en el teu interior. Cf Frank Talmage, *Kitvé pulmus le-Profiat Durant*, p 74, nota 16; i les notes 2b i 4 de més amunt.
9. Text obscur. La traducció és hipotètica.
10. Pablo de Santa Maria.
- 10b. En el sentit d'"únic".
11. Els versets antropomòrfics són com una cortina que tempera la llum de la Revelació i l'ajusta a la capacitat de comprensió del poble. Els filòsofs racionalistes jueus els interpretaven al·legòricament.
12. Al·lusió a Is 53:4. Cf nota 3 de més amunt.

13. El mot *almà* d'Is 7:14 ha estat entès sempre en el sentit de "verge" per la tradició cristiana. Però remarqui's la ironia de l'autor en citar Pr 30:9, on és dit que hi ha quatre coses que hom no pot esbrinar: *El camí de l'àguila per l'aire, el camí de la serp damunt la roca, el camí de la nau en alta mar, el camí de l'home a dins de la dona* [9 *almà*, en el text hebreu] Si els cristians entenen per "verge" el mot *almà* d'Is 7:14, poc verge devia ser aquella a qui apliquen el verset! Cf p 43 del *Séfer ha-Berit* de Yosef Qimhi, editat a cura de Frank Talmage pel Mosad Biàliq, Jerusalem 1974 (p 54 de la traducció anglesa — *The Book of the Covenant* — feta pel mateix erudit i publicada per The Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto 1972). Més bibliografia sobre el mot *almà* a: Daniel Lasker, *Jewish Philosophical Polemics Against Christianity in the Middle Ages*, Nova York 1977, p 174, nota 22.
14. Al rei Acaz. Cf Is 7:10-14.
15. Diferentment del que ensenya l'Escriptura a tants d'indrets: Gn 35:16, Is 26:17, Is 21:3, Jr 4:31.
16. Verge abans i després del part.
17. Impossibilitat de la interpenetració dels cossos, principi establert per Aristòtil a la *Física* 4, 1, 208b, 6-8. Lasker, *loc. cit.*, pp 140 i 155-156.
18. Bé que l'Obra de la Creació, relatada al primer capítol del Gènesi, fou ja en temps allunyadíssims l'objecte de moltes especulacions cosmològiques i místiques que donaren lloc a diverses doctrines esotèriques dintre el judaisme, aquí l'autor vol fer ressortir, per contraposar-lo a l'exegesi cristiana, el caràcter al·legòric amb què interpretaven l'Obra de la Creació els filòsofs racionalistes jueus.
19. El pecat original.
20. Gn 3:18.
21. L'apòstol Pau i Pablo de Santa Maria.
22. Els sis llibres que constitueixen tradicionalment l'*Organon* d'Aristòtil, més la *Retòrica* i la *Poètica*.
23. Els cristians sostenen que tant el Pare com el Fill són Déu, però també que són hipòstasis diferents de la Trinitat i no en treuen pas la conclusió que el Pare és el Fill. Cf Lasker, *loc. cit.*, pp 90-91.
24. Com diu Aristòtil a la *Metafísica* 10,1, 1053a, 31.
25. En l'hòstia.
26. Aristòtil, *Física*, V, 5-6.
27. Mt 26:26-28 i llocs paral·lels.
28. Cf Gn 49:27.
29. Cf Ps 107:5.
30. En rebre la comunió.
31. L'esfera celeste té moviment circular. Cf Aristòtil, *Del Cel*, I, 2.
32. Val més creure — vol donar entenent l'autor — que l'esfera celeste i el cos del messià en baixar del cel a l'altar tenen moviments paral·lels. Així no hi ha cap col·lisió.
33. "L'accident designa sempre el predicat d'un subjecte", Aristòtil, *Metafísica*, 4, 4, 1007a. Cf també, *ibidem*, 12, 1, 1069a; Lasker, *loc. cit.*, p 149.
34. Les paraules de la consagració.
- 34b. L'aire.
35. Duran manlleva els mots a Maimònides en esmentar aquest principi (*Moré Nevukhim* [La Guia dels Perplexos] III, 15. Aristòtil estudia aquesta qüestió al llibre IV de la *Metafísica*).
36. La *Torà* conté, segons el còmput tradicional, 613 manaments, dels quals 248 són obligacions que cal complir i 365 són prohibicions de coses que cal evitar.

37. Malaquies 3:22, que fa: *Recordeu-vos de la llei de Moisès el meu servent, a qui he prescrit a l'Horeb per a tot Israel, ordenaments i estatuts.*
38. Lleis talmúdiques, conegudes per l'acrònim NASGAZ, que transgredeix aquell que cohabita amb una pagana (*Sanhedrin* 82a).
39. *Yom Kipur*, dia d'Expiació (cf Lv 23:27), el més sagrat del calendari religiós jueu, en què es practica un dejuni total, tant de menjar com de beguda.
40. Contràriament al que fan els jueus, que aquell dia mengen pa àzim (cf Ex 13:3).
41. *Guitin* 41 b, *Betsà* 2b.
42. Cosa prohibida als jueus (cf Ex 34:26 i l'argumentació talmúdica a *Hul-lín* 104b).
43. Animals impurs que els jueus no poden menjar (cf Dt 14:7-8).
44. En lloc de *degollar-los*.
45. Cf Ac 15:23-29, on és transcrit el decret apostòlic que accepta que els pagans convertits al cristianisme compleixin algunes obligacions del judaisme, com ara abstenir-se de menjar sang o animals ofegats.
46. Fins i tot l'apòstol Pau es veié constret a participar en una cerimònia de purificació d'uns cristians que havien fet el vot de nazirat. Cf Ac 21:21-26.
47. Mt 5:17: *No us penseu pas que he vingut a abolir la Llei o els Profetes; no he vingut a abolir, sinó a completar. Perquè, en veritat us ho dic: mentre no passin el cel i la terra, no passarà ni una ioda ni un àpex de la Llei, que no s'hagi complert.* (El nom "Mateu" és escrit en català a l'original).
48. L'autor retreu a continuació algunes inexactituds històriques que ha **remarc**at als Actes dels Apòstols.
49. "Esteve" és escrit en català a l'original.
50. Ac 7:16, que en el text de la Vulgata que Profiat Duran devia llegir diu: *Et positi sunt in sepulchro, quod emit Abraham pretio argenti a filiis Hemor filii Sichem.* Segons Gn 33:19, 34:6 i Js 24:32, Hamor era pare, i no fill, de Siquem. A més, per tal d'enterrar-hi Sara, Abraham comprà la cova de Macpelà a Efron l'hitita (Gn 23:7-20), mentre que fou Jacob qui adquirí als fills de Hamor la propietat on els israelites enterraren les despulles de Josep, transportades d'Egipte (Js 24:32).
51. Ac 7:14 diu setanta-cinc, mentre que Gn 46:27 diu setanta.
52. És la secada que Elies anuncià a Acaba (1R 17:1) i que durà tres anys (1R 18:1); però l'Antic Testament no diu enlloc que fossin exactament tres anys i sis mesos, com trobem en boca de Jesús a Lc 4:25.
53. Pablo de Santa Maria.
54. Mots quasi literals de Dn 4:6.
55. Segons una disputa que reporta el tractat misnaic *Yadàyim*, IV, 6, els saduceus acusaven els fariseus (pares del judaisme postbíblic) de sostenir que els ossos d'un ruc eren purs, és a dir, no tenien cap caràcter sagrat i per tant es podien tocar, mentre que els ossos humans feien esdevenir les mans impures. A més —afegien— així com és l'amor que sentim per ells així és el grau d'impuresa (degut a llur caràcter de cosa sagrada) que transmeten a les mans; per tant, ningú no ha de fer-se'n culleres, dels ossos del pare o de la mare.
56. Traducció segons la interpretació tradicional jueva d'aquest verset.
57. Al·lusió a les tres besades que Jacob donà a Raquel segons el midraix *Be-Reshit Rabbà*, 80, 12: la de grandesa o dignitat, com la de Samuel a Saül (cf 1S 10:1); la de trobament com la d'Aharon a Moisès (cf Ex 4:27); i la de comiat, com la d'Orfà a Noemí (cf Rt 1:14).
58. Dita com és dita amb els mots arameus de Dn 6:17, aquesta frase, per a capir la seva ironia, demana de recordar tot el verset (que són els mots que Darius digué a Daniel en fer-lo tirar a la cisterna dels lleons): *El Déu que tu veneres amb tanta constància, és ell que t'ha de salvar.*

59. Cf Ps 36:10.
60. Cf Ps 58:9.
61. El text hebreu diu literalment: *tevu' yom* "banyat del dia", que era la situació del qui, havent esdevingut impur, restava impur fins al vespre, tot i haver pres el bany ritual durant el dia. Hi ha un petit tractat a la Misnà (anomenat precisament *Tevul Yom*) que té com a objecte aquest tema. Profiat Duran vol traduir probablement el mot "batejat" (o "batiat") amb què hom designava — segurament en to pejoratiu — un jueu convertit al catolicisme.
62. Jesús i Maria (amb mots trets de Ne 2:6).
63. Pablo de Santa Maria.
64. Tot això (segons explica Talmage) també ho sosté Duran en un altra obra seva. Per tant (i ací rau la ironia), no té pas el mèrit que Pablo de Santa Maria es pensa.
65. Al·lusió a una escola d'exegetes anteriors a les de Hil·lel i Shammai, que interpretaven la llei simbòlicament (cf *Sanhedrin* 104b).
66. El 1390, al temps de Joan I, Hasday Cresques fou nomenat familiar reial.
67. La influència de Pablo de Santa Maria.
- 67b. És el mateix motiu que retreu Salomó Bonafed en la seva carta a Astruc Rimoc/Francesc de Sant Jordi.
68. Al contrari de David Bonet Bonjorn.
- 68b. Si suposàvem, com suggereixo a la introducció, que aquesta carta forma part del grup d'escrits que la conversió d'Astruc Rimoc l'any 1414 va provocar, aquests vint anys, que és una xifra rodona, ens acosten força als anys immediatament posteriors al 1391, en què devia tenir lloc la conversió forçosa de Profiat Duran, si tant és que es convertí.
69. Cf Ps 27:4.
70. Mots trets de la benedicció sacerdotal de Nm 6:24-26.
71. Cf Dt 11:13.